

KÓVÁGÓ LÁSZLÓ

Jugoszláv történetírók a két világháború közötti jugoszláviai fasiszmusról

Az 1918. december 1-én megalakult Jugoszláv Királyság kezdettől fogva súlyos szociális, gazdasági és nemzetiségi problémákkal küszködött. Az idegen elnyomás alól felszabadult dolgozó tömegek független nemzeti államuktól elsősorban szociális helyzetük gyökeres megváltoztatását várták és várakozásukat erőteljes követeléssel, az 1919 áprilisában megalakult kommunista párt politikájának támogatásával támasztották alá. A szlovén és horvát polgárság és kispolgárság nemcsak saját nemzeti területén akart a piac korlátlan urává válni, hanem arra is számított, hogy az elmaradottabb jugoszláv területeken is gazdagodási lehetőségekhez jut, ugyanakkor a szerbiai burzsoázia, amely előszeretettel hangsúlyozta ki saját felszabadító érdemeit, az egész országban saját politikai és gazdasági uralmát szándékozott megvalósítani. Az egymással ellentétes polgári törekvések a nemzeti kérdést rendkívüli mértékben kiélezték, s ez a probléma politikai síkon a centralisták és föderalisták mind elkeseredettebbé váló küzdelmében jelentkezett.

A jugoszláviai burzsoázia a burzsoá demokrácia alkotmányos, parlamentáris módszereivel nem tudott erőt venni a súlyos belső problémákon. Ezért fokozatosan mind több diktatórikus módszerhez és eszközhöz folyamodott, míg 1929-ben a parlamentarizmus felfüggesztésével, uralmának biztosítására nyílt diktatúrát vezetett be. A jugoszláv történészek egyetértenek abban, hogy ez fasiszta jellegű diktatúra volt.

A jugoszláv történetírók által a jugoszláviai fasiszmusról adott értékelések általában a JKP által — elsősorban az 1948-ban megtartott V. kongresszus politikai beszámolójában — adott értékelésen alapszanak és főbb vonásaikban megegyeznek, a részletek között azonban lényeges eltérések vannak közöttük.¹

Egységes az álláspont abban a kérdésben, hogy 1929. január 6. — a parlamentarizmus felfüggesztése és a diktatúra bevezetése — periódus határ a királyi Jugoszlávia történetében. Az 1929-et megelőző periódus, tehát a *nyílt fasiszta diktatúrát megelőző, előkészítő időszak* megítélésében már eltérések vannak.

Az ötödik pártkongresszus beszámolója szerint ez a periódus „a király vezetésével uralkodó jugoszláv burzsoáziának rosszul leplezett diktatúrája”, vagy „az áldemokrácia egyik időszaka” volt, amelyben az 1920. évi ún. vidovdáni alkotmány „lehetetlenné tette a dolgozó nép politikai és gazdasági jogaiért folytatott harcának törvényességét, a JKP-t illegálisra kényszerítették”.²

Ferdo Čulinović szerint Jugoszláviában 1929 előtt „korlátozott burzsoá-demokratikus parlamentarizmus” volt.³ Vasa Čubrilović nem tud ezzel az állásponttal teljes mértékben egyetérteni, arról ír, hogy Jugoszláviában alkotmányos és parlamentáris monarchia formájában berendezett burzsoá demokráciának *kellett volna lennie*, azonban „mint ahogy a jugoszláv burzsoázia abban a periódusban nem volt képes polgári-liberális gazdasági életét megszervezni, ugyanúgy képtelen volt a polgári demokrácia az alkotmányos és parlamentáris monarchia megszervezésére”.⁴

¹ Lásd a jugoszláviai fasiszmus kérdéseivel foglalkozó következő műveket: Istorijski Arhiv Komunističke partije Jugoslavije, Tom II. Beograd. 1949; *Josip Broz Tito*: Jugoszlávia Kommunista Pártja Központi Vezetőségének politikai beszámolója a JKP V. kongresszusán. Beograd. 1948; *Ferdo Čulinović*: Jugoslavija između dva rata I—II. Zagreb. 1961; „Iz istorije Jugoslavije 1918—1945”. Beograd. 1958 tanulmánykötethetben: *Dr. Vasa Čubrilović*: Uvod u istoriju Jugoslavije od 1918 do 1945; *Vladislav Milenković*: Ekonomske krize i pojave fašizma između dva svetska rata; Prof. dr. *Ferdo Čulinović*: Ekonomske i političke stanje Jugoslavije od 1921 do 1929 és Šestojanuarska diktatura i Oktroirani ustav; *Jonan Marjanović*: Političke partije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1921—1929; *Čedomir Džurđević*: Jugoslavija uoči Drugog svetskog rata i politika Narodnog fronta.

² *J. Broz Tito*: i. m. 23 és 25. l.

³ *F. Čulinović*: Jugoslavija između dva rata. I. 296. l.

⁴ Iz istorije Jugoslavije, 14—15. l.

Mindkét említett jogosláv történetíró megegyezik abban, hogy Jugoszláviában a szabadságjogokat már 1929 előtt mind szűkebb korlátok közé szorította a rendőri elnyomás, hogy mind kevesebb szerepük lett a politikai mozgalmaknak és a pártoknak és mind nagyobb jelentősége az uralkodó akaratának. Čubrilović szerint az alkotmány felfüggesztésével és a diktatúra bevezetésével „Alekszandar király csak törvényesítette azt az állapotot, amely Jugoszláviában 1925 óta, a Pašić–Pribičević-kormány óta uralkodott, azaz, hogy a vidovdáni alkotmány és a jugoszláv parlamentarizmus ellenére is ő az igazi és korlátlan úr az államhatalomban”.⁵

Az ismertetett értékelések szerint tehát Jugoszláviában gyakorlatilag már 3–4 évvel az alkotmányosság deklarált felfüggesztése előtti időre nyúlnak vissza a monarchofasiszta diktatúra kezdetei.

A jugoszláviai fasizmus kezdetének megítélésében a fent ismertetett véleményektől eltérő Vladislav Milenković nézete. Ő arra az álláspontra helyezkedik, hogy a jugoszláviai politikai rendszer fasiszálásának módszerei és eszközei már közvetlenül az ország egyesítése után jelentkeztek, hogy „a burzsoázia és a munkásosztály forradalmi része közötti első nyílt összetűzés tiszta fasiszta módszerek bevezetését eredményezte”. Allításának alátámasztására hivatkozik a murkásmozgalom és kommunista-ellenes Obznana néven ismert törvényerejű rendeletre (1920) és az ún. Államvédelmi Törvényre (1921), amelyek alapján megfosztották a kommunista képviselőket mandátumuktól és illegálisbá kényszerítették a kommunista pártot. Hivatkozik továbbá arra, hogy a burzsoázia már ebben az időben megkezdte fasiszta jellegű tömegszervezeteinek megalakítását. Milenković szerint „a jugoszláv uralkodó erők politikájában a két világháború között megnyilvánult antidemokratikus tendenciák teljes egészében a sajtóságos jugoszláv viszonyok között kifejlődött fasizmus variánsai voltak”, s 1929-ben csak a fasizmus leplezett formáját váltotta fel a „nyílt monarchista diktatúra”.⁶

Ez az értékelés lényegében a JKP egykorú állásfoglalásának vonalán halad. A pártnak már az 1923 decemberében megtartott harmadik országos értekezlete nagy figyelmet fordított a fasizmus veszélyére, s az ország belpolitikai helyzetét úgy értékelte, hogy „a burzsoázia demokrácia és parlamentarizmus kétségkívül válságban van” s hogy „az uralkodó burzsoázia diktatúráját fasizmussal is kiegészíti”.⁷

Az 1929-ben bevezetett rendszert egységesen *monarchofasiszta diktatúraként* értékelik Jugoszláviában. Ennek az egységes álláspontnak az alapja az V. pártkongresszus politikai beszámolójának értékelése. A beszámoló helytelennek nyilvánította a katonai fasiszta diktatúra megjelölést, amely föltételezhetően arra vezethető vissza, hogy a diktatórikus rendszer első miniszterelnöke Petar Živković tábornok volt. A politikai beszámoló szerint „ez a burzsoázia legreakciósabb részének közönséges diktatúrája volt, amely a király személyében, mint a burzsoázia képviselőjében testesült meg. Ezek szerint ez monarchofasiszta diktatúra volt”.⁸

Ez a meghatározás a monarchofasiszta diktatúra osztálytartalmát érintve, általában a burzsoázia legreakciósabb részének diktatúrájáról beszél, s ez fölveti a kérdést: a jugoszláviai burzsoázia mely rétegeiről van itt szó? S vajon a jugoszláviai összburzsoázia legreakciósabb részéről-e, vagy egy, esetleg több jugoszláviai nemzet burzsoáziájáról. Erre a természetesen főlvetődő kérdésre — amint látni fogjuk — a jugoszláv történészek nem adnak egyértelmű választ.

Ferdo Čulinović, aki a királyi Jugoszlávia történetéről a legátfogóbb művet írta, igen óvatos, amikor az 1929. január 6-án bevezetett diktatúra fasiszta jellegéről beszél. Idézi és elfogadja ugyan a JKP politikai beszámolójának a monarchofasizmusról adott értékelését, ő maga azonban kerüli ezt a kifejezést és a „január hatodiki diktatúra” (šestojanuarska diktatura) megjelölést alkalmazza. Szerinte Jugoszláviában egészen 1941-ig *fokozatos fasiszálásról* lehet beszélni, s a rendszer legfőbb jellemvonásait a következőkben látja: az *abszolútista államhatalommal összefonódott nagytőkés réteg* jutott gazdasági és politikai monopóliumhoz; a rendszer *autoritativ* jellegű, a király saját kezeiben összpontosította az államhatalom minden döntő funkcióját; *antiparlamentarizmus*, amely Čulinović szerint „minden fasiszta államra jellemző”; *totalitarizmus*, az állam mindenek fölé helyezése. Mindezek alapján Čulinović azt a következtetést vonja le, hogy „a január hatodiki diktatúrában megtalálhatók a fasiszálás elemei”. Mércéül ő az olaszországi és

⁵ Uo.

⁶ Iz istorije Jugoslavije, 110. l.

⁷ Istorijski arhiv KPJ, Tom II. 63. l.

⁸ J. Broz Tito: l. m. 38. l.

németsországi fasiszta uralom formai jegyeit veszi, s ennek alapján megállapítja, hogy Jugoszláviában „a fasizálódás nem érte el az ottani mértéket”.⁹

A jugoszláviai fasiszta rendszer osztály- és nemzeti tartalma kérdésében mindenképp elvárunk kell arra az elterjedt felfogásra, amely a monarchofasizmus 1934-ig terjedő időszakát a király személyi diktatúrájának tekinti, a fasiszta jellegű rendszer egész periódusát pedig — a mintegy osztályok és nemzetek fölötti udvar jugoszláv egységre törekvő politikájának.

Az V. kongresszus politikai beszámolójában azt olvashatjuk, hogy „miután Alekszandar király elvesztette a lehetőséget, hogy továbbra is megbújja a demokratikus palást mögött, letiporta az alkotmányt, megszüntette a Vidovdáni Alkotmányt és a parlamentet, és kikiáltotta saját monarchofasizista diktatúráját”.¹⁰

V. Milenković szerint a fasizmus ideológiája és módszereinek alkalmazása „az udvar politikájának egységes vonala volt a két világháború között”.¹¹

A királyt, illetve az udvari kamarillát önálló, osztályok és nemzetek fölött álló erőként felfogó nézet nyilvánul meg V. Čubrilovićnál is, aki a monarchofasizista rendszert „Alekszandar király diktatúrája”-ként is emlegeti. Nála eléggé határozott utalást találunk a rendszer osztály- és nemzeti tartalmára amikor — igaz, hogy nézeteink szerint fordított viszonyt feltételezve — arról ír, hogy „a szerbiai nagy és középpolgárság, miután kezdte elveszíteni gazdasági talaját és politikai erejét, ebben a periódusban szinte teljes egészében csatlakozik a monarchofasizista diktatúrához”, míg „a többi jugoszláv ország nagy- és kispolgársága körében erősödik a nacionalista sovinizmus és szeparatizmus, a vallási elkülönülés és a tartományi regionalizmus”.¹²

Jovan Marjanović főként a szerb burzsoázia kérdésében nincs Čubrilovićsal azonos véleményen. Ő úgy látja, hogy „a király a szerb burzsoázia egy részére támaszkodott szilárdan, amely az udvarral való kapcsolatban további gazdasági emelkedésének eszközét látja”. Szerinte hasonló okokból a horvát és szlovén burzsoázia egy kis része is támogatta a királyt, aki ezenkívül az elmaradott területek „primitív rétegeire” is támaszkodhatott. (Közelebbről nem jelöli meg, hogy mit ért primitív rétegeken).¹³

Ferdo Čulinović szerint 1929. január 6. „a nyílt, leplezetlen uralkodói abszolutizmus proklamálása volt, mert a király akarata ekkor nyíltan az ország legfőbb törvényévé vált”.¹⁴

Čulinović a monarchofasizista diktatúra „gazdasági-társadalmi alapját” a következőkben határozza meg: A kormány és az ellenzék körül tömörült tőkészek egységesen helyeselték azokat az intézkedéseket, amelyek segítségével a válság terheit a munkásokra, parasztokra és alkalmazottakra akarták áthárítani. A „čaršija” klikek az udvari kamarilla körül tömörülve megszerezte az állami és gazdasági kulcspozíciókat és gátlástalanul kihasználta minden lehetőséget — a korrupciótól a külföldi tőkével való összefonódásig — saját gazdaságának növelésére.¹⁵

A „čaršija” közelebbi meghatározása itt hiányzik, s bár a kifejezés általában a leggazdagabb belgrádi szerb polgárokat szokta jelölni, nem lehetünk biztosak, hogy itt is erről van-e szó, mert Čulinović más helyen arra utal, hogy a diktatúra — közelebbről meg nem határozott — „jugoszláv nagytőkészek” érdekeit fejezte ki.¹⁶

Čulinovićnál az udvar nemzetfelettségének felfogása látszik abból is, hogy a nemzeti problémáról, mint „a kamarilla körüli uralkodó réteg és a jugoszláv nemzetek közötti ellentétéről” beszél. Másutt nyíltan kimondja, hogy a diktatúra minden nemzet ellen irányult, „nem csak horvátellenes, hanem szerbellenes stb. jellege is volt, mert nemzeti unitarista vonala tagadta a ténylegesen történelmileg kialakult intern jugoszláv több-nemzetiséget”.¹⁷

A JKP egykoru értékelései nem tulajdonítottak az udvarnak és a király személyének döntő jelentőséget. A jugoszláv fasiszta rendszer osztály- és nemzeti tartalmát a különböző időben keletkezett pártdokumentumok következetesen úgy határozták meg, mint „a nagyszerb fináncotke” uralmának formáját, amely a politikai és gazdasági válságából „az elnyomott népek fináncotkéjével és a nagybirtokkal szövetségben fasizálásban keres kiutat”.¹⁸

⁹ F. Čulinović: Jugoslavija izmedju dva rata. II. 25—26. l.

¹⁰ J. Broz Tito: i. m. 25. l.

¹¹ Iz istorije Jugoslavije. 111. l.

¹² Uo. 16. l.

¹³ Uo. 207—208. l.

¹⁴ F. Čulinović: Jugoslavija izmedju dva rata II. 8. l.

¹⁵ Uo. 24—25. l.

¹⁶ Iz istorije Jugoslavije. 247. l.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Istorijski arhiv KPJ, II. 222. l. — Az 1934 decemberében megtartott IV. országos értekezlet jegyzőkönyve.

Az eddig tárgyaltak alapján kétségtelen, hogy a jugoszláviai fasiszmus sajátos vonásait meghatározó tényezők közt első helyen az ország bonyolult nemzeti problémája említhető.

Vladislav Milenković a nemzeti momentumnak olyan jelentőséget tulajdonít, hogy szerinte „a fasiszmus jelentkezésének a régi Jugoszláviában főleg a megoldatlan nemzeti kérdésben voltak a gyökerei”.¹⁹

A jugoszláviai nemzetiségi kérdés megoldatlansága kétségtelenül krónikus politikai válsághoz vezetett, s ezt a válságot sem parlamentáris, sem diktatórikus eszközzel megoldani nem sikerült. A jugoszláv burzsoázia, amely vezetőszerepet játszott a jugoszláv népek rég óhajtott egységes államának megalakításában, Jugoszlávia 22 éves fennállása alatt bebizonyította, hogy képtelen az ország nemzeti problémáinak megoldására, s ezek Jugoszlávia politikai életében 1918-tól 1941-ig szüntelenül előtérben voltak. A nyílt diktatúra bevezetésére is a nemzeti kérdésben a parlamenten belül kialakult túrheterlen állapotok szolgáltatták a közvetlen indokot.

Figyelembe véve, hogy a jugoszláv történészek általában sokat foglalkoznak a nemzeti kérdéssel és annak a fasiszmus jelentkezésével kapcsolatos szerepével, feltűnik, hogy kevés figyelmet fordítanak arra a kétségtelenül kiemelkedő szerepre, amelyet a monarchofasiszta diktatúrában a Fehér Kéz nevű fasiszta jellegű titkos szerb tisztis csoportosulás játszott, amely még az első világháború óta Alekszandar régenst majd királyt támogatta és rá hatást gyakorolva közvetlenül juttatta kifejezésre bizonyos szerb burzsoá körök érdekeit. Čulinović is csak mintegy mellékesen említi meg, hogy a parlament feloszlátását követően a diktatúra első kormányának Petar Živković tábornok, a Fehér Kéz szervezet tagja lett az elnöke.²⁰

A monarchofasiszta diktatúrával foglalkozó minden tanulmány erősen hangsúlyozza, hogy hatalomra segítésében és uralmon tartásában nagy szerepe volt a külföldi támogatásnak. Ez érthető is, hiszen a külföldi tőkének erős pozíciói voltak Jugoszláviában; az iparban pl. a beruházott tőke több mint 50% fölött rendelkezett. Ez a külföldi támogatás Alekszandar király meggyilkolásáig francia volt, utána — főként Milan Stojadinović miniszterelnökségétől, 1935 második felétől — mind határozottabban német és olasz befolyás érvényesül.²¹

Annak ellenére, hogy a monarchofasiszta diktatúra *formájában, de tartalmában is jelentős változások* mutatkoztak a harmincas években, egységes az a nézet, hogy uralma egészen 1941-ig tartott. Állandó vonás belpolitikájában csak a munkásmozgalom- és kommunistaellenesség, külpolitikájában pedig a szovjetellenesség volt.

Az alkotmány és parlament nélküli nyílt diktatúra időszaka nem egészen 3 évig tartott. 1931. szeptember 3-án a király új alkotmányt (Oktrojált Alkotmányt) adott az országnak. A parlamentáris életet — a burzsoá pártok formális betiltása nélkül — egy felülről szervezett általános jugoszláv kormánypárt, a Jugoszláv Nemzeti Párt (JNS) segítségével tartotta az udvar saját irányítása alatt. A gyakorlatban ez úgy festett, hogy az 1931 novemberében megtartott választáson megghiúsították ellenzéki pártok részvételét, s azon kizárólag a kormánypárt listája indult. Čulinović az Oktrojált Alkotmány kihirdetésével beállt formális változást a „leplezett abszolutizmus” idszakának nevezi, amely semmiféle lényeges változást nem hozott az ország életébe. A nyílt diktatúrának „leplezett abszolutizmussal” való felváltását belső és külső okokkal magyarázza. Belső okként a nyílt diktatúra ellen országszerte mindjobban megnyilvánuló elégedetlenséget, a diktatúrával teremtett helyzet törvényesítésének szükségességét említi, míg a látszatparlamentarizmus megteremtésének külső okát abban látja, hogy az országnak a gazdasági válsággal súlyosbított rossz gazdasági helyzetét az uralkodó osztály külföldi tőke segítségével szeretné volna megoldani, ehhez pedig konszolidált helyzetet kellett teremteni.²²

Más jugoszláv történetrők álláspontja lényegében megegyezik Čulinović értékelésével az Oktrojált Alkotmány kihirdetésével előállt helyzet kérdésében.

Komolyabb tartalmi változásokat vont maga után az 1934 októberi marseillesi királygyilkosság. Alekszandar király halálával és Pavle hercegnek a kiskorú királyt helyettesítő régenstanács élére kerülésével a jugoszláv külpolitika francia orientációját fokozatosan, de határozottan a fasiszta német és olasz kormányhoz való közeledés váltotta fel. A belpolitikai élet legfontosabb változása: szakítás a merev jugoszláv unitarizmus koncepcióval és a horvát probléma létezésének elismerése, ami a szerb és

¹⁹ Iz istorije Jugoslavije. 110. l.

²⁰ F. Čulinović: Jugoslavija izmedju dva rata. II. 9. l.

²¹ Dr. Srećko Dimitrijević: Vladavina stranog kapitala u bivšoj Jugoslaviji. — Iz istorije Jugoslavije. 279—

281. l.

²² Iz istorije Jugoslavije. 249. l.

horvát burzsoázának „Cvetković—Maček megegyezés” néven ismert kiegyezéséig vezetett. E változások előkészítője és részbeni megvalósítója Milan Stojadinović volt, aki Bogoljub Jevtić miniszterelnöknek és pártjának, a JNS-nek, az 1935 májusi választásokon az egyesült ellenzék fölött aratott pirrhusi győzelme után vette át a kormány irányítását. Stojadinović a változott politikai vonal megvalósítása érdekében új kormánypartot alakított, a Jugoszláv Radikális Közösséget (JRZ).

Az 1934 után bekövetkezett változásokat V. Čubrilović úgy értékeli, mint „a jugoszláv monarchofasiszta rezsim lassú széthullásának” folyamatát. Anélkül, hogy ennek a rendszernek osztálytartalmát és az abban beállott változást vizsgálná, megállapítja, hogy „az a katonaság és rendőrség segítségével tartja fenn uralmát, de önmagának semmilyen ereje sincsen.”²³

Ugyanakkor Čulinović a Stojadinović-kormány uralmáról, mint „az ország fokozatos fasizálásának” időszakáról ír, amelynek az volt a célja, hogy „a kapitalista vezetőkörök a szomszédos fasiszta államok segítségével megszilárdítsák uralmukat, kíméletlenül elnyomva a néptömegek ellenállását.”²⁴

Čulinović úgy beszél Stojadinović-ról, mint „a tengelyhatalmak fasiszta erőinek ügynökéről”, aki megkísérelte, hogy az államapparátus segítségével fasiszta szervezetet létesítsen és saját magát „vezérnek” fogadtassa el. Tömeggyűléseket szervezett, amelyeken Mussolinit és Hitlert utánozva lépett fel; zöldinges csoportjai karemeléssel üdvözölték és vezérnek nevezték őt; messzemenően alkalmazta a szociális demagógiát és minden népretegnek gátlás nélkül, felelőtlenül kilátásba helyezte problémái megoldását. A kíméletlen kommunistaüldözés mellett, a munkásosztály megosztása céljából 1936-ban az egyesült jugoszláv szakszervezeti szövetséggel (URS) szemben a kormány által támogatott szakszervezetet (Jugoraz) hozott létre. Čulinović Stojadinović ilyen fasiszta politikájának okait abban látja, hogy az udvari kamarillára és az ország tőkés vezető köreiből egyrészt a fasiszmusnak nemzetközi méretekben való erősödése, másrészt az a felismerés hatott, hogy az imperialista kormányok egymásközötti ellentéteik ellenére is egységesek a szovjet-ellenességben, az antikommunizmusban.²⁵

Stojadinovićról adott értékelésének alátámasztására Čulinović hivatkozik Ciano grófra, akinek naplójában a következő feljegyzés olvasható: „Stojadinović fasiszta. Ha nem is egészen nyíltan, de a párt tekintélyéről, az állam tekintélyéről, az életről alkotott koncepciójában bizonyosan az... Pavle herceg segítségével, aki előttem jelentette ki, hogy Stojadinović az ő határtalan bizalmát és szívélyes rokonszenvét bírja, többséggel rendelkező párt élén állva, Stojadinović ma diktátori szerepet tölt be Jugoszláviában, s a jövőben ezt még fokozza.”²⁶

Cianoval ellentétben Čulinović úgy látja, hogy Pavle régensherceg nem nézte jó szemmel Stojadinović vezéri ambícióit. Ellenkezőleg. Neki magának is autokrata törekvései voltak, s valószínűleg ezért nem ragaszkodott különösebben Stojadinovićhoz, amikor annak kormánya, a horvát kérdésben tanúsított nem eléggé rugalmas politikája miatt, válságba jutott.²⁷

Stojadinović kormányának bukása után a Cvetković—Maček-kormány tovább haladt az ország fasizálásának útján. Ennek jelei különösen a megegyezés alapján autonóm jogokkal felruházott horvát bánóságban mutatkoztak élesen. Katonai munkásszázadokat, internáló táborokat létesítettek, betiltották a kommunisták irányítása alatt működő szakszervezeteket (URS), zsidóellenes intézkedéseket léptettek életbe. Külpolitikai vonalon is továbbfolyt az a tevékenység, amely Jugoszláviát mind szorosabban fűzte a tengelyhatalmakhoz, míg 1941. március 25-én Cvetković Bécsben aláírta Jugoszláviának a Háromhatalmi Egyezményhez való csatlakozását.

A jugoszláv fasiszta rendszert — a Háromhatalmi Egyezményhez való csatlakozást követő második napon — elsöpörte az antifasiszta jugoszláv néptömegek elemi erővel kirobbanó fölháborodása. A Cvetković—Maček-kormánynak és a régenstanácsnak távoznia kellett, Pavle régensherceget — a német—olasz orientáció legkövetkezetesebb hívét — az országból száműzték. S itt vetjük fel a kérdést: milyen *tömegbázissal* rendelkezett Jugoszláviában a fasiszmus, amelynek éveken át kiépített hatalmi rendszerét a tömegmozgalomra támaszkodó katonai puccs órák alatt felszámolta?

Meg kell mondani, hogy erre a kérdésre nem találtunk kielégítő választ a rendelkezésünkre álló irodalomban. Ezért itt szinte csak a legjelentősebb fasiszta jellegű tömegszer-

²³ Uo. 16. l.

²⁴ P. Čulinović: Jugoslavija između dva rata. II. 106. l.

²⁵ Uo. 97—107. l.

²⁶ Uo. 114. l.

²⁷ Uo. 128. l.

vezetek, irányzatok ismertetésére szorítkozhatunk. Ezek a tömegszervezetek két csoportot alkottak. Az egyik csoportban a jugoszláv egység alapján álló, lényegében az udvar és a kormányok által alapított, illetőleg annak politikáját támogató szervezetek tartoztak, míg a másikba a helyzetével elégedetlen és a jugoszláv unitarizmussal szembeálló horvát, szlovén, macedon polgárság fasiszta szervezetei sorolhatók.

A jugoszláv egység alapján álló első és legjelentősebb fasiszta jellegű szervezetet 1921-ben alakították meg Jugoszláv Nacionalisták Szervezete (Orjuna) néven. Ez terrorista, félkatonai szervezet volt, amelyet titokban a kormány látott el fegyverrel. Fő jelszava az „integráns jugoszláv népi egység” volt, s feladatának tekintette, hogy erőszak alkalmazásával is szétzúzza a szerb burzsoázia vezetésével létrehozott centralizmussal ellenfeleinek szervezkedését, de mindenekelőtt a munkásmozgalmat. A néptömegek körében sohasem tudott gyökeret eresztetni, bár a kormány minden támogatást megadott ahhoz, hogy országosan elterjedjen.

Az Orjunához hasonló fasiszta jellegű szeparatista terrorszervezetek voltak: Horvátországban az 1921-ben alakult Horvát Nemzeti Ifjúság (Hanao), Szerbiában a Szerb Nemzeti Ifjúság (Srnao), a szerb csetnik alakulatok, Macedóniában a VMRO fegyveres komité alakulataival. 1934-ben alakította meg Svetislav Hodjera, Petar Živković miniszterelnök volt kabinetfőnöke, a Jugoszláv Néppártot. Ez a párt — Čulinović szerint — a rendszer „lojális ellenzéke” volt. Soraiiban profasiszta burzsoá és kispolgári elemeket gyűjtött össze, akik ideológiai-politikai nézeteik alapján az állami unitarizmust tették, de mind nyíltabban hangoztatták a burzsoázia kommunistaellenes tömörülésének fasiszta programját.²⁸

Nyílt fasiszta ideológiával lépett fel Dimitrije Ljotić Jugoslovenski-Zbor néven ismert pártiszterü mozgalma. Ljotić mozgalma egész ideológiai fegyvertárát a német náciaktól vette át, s külsőségekben is azt igyekezett lemásolni. Čulinović Ljotićről mint az „udvar bizalmi emberéről”, pártjáról pedig mint „lojális ellenzékéről” beszél.²⁹

Az ezerkilencszázharmincas években lezajlott választásokon országos listával indult, azonban egyetlen mandátumhoz sem jutott. (Az 1935-ös választásokon 33 549 szavazatot, az 1938-as választáson 30 734 szavazatot kapott, az össz-szavazatok alig több mint 1 %-át.)

Horvátországban a fasiszta eszmék melegágyai elsősorban a katolikus vallásos szervezetek voltak (Katolikus Akció, Keresztesek stb.). A horvát nemzeti felszabadulásért folytatott harc jelszavával jugoszláviallenes horvát sovinizmust, vallási és fajgyűlöletet terjesztettek, kommunistaellenes hajszát folytattak. Ezt a fasiszta mozgalmat az olasz és magyar fasizmus által támogatott, emigrációban alakult illegális, terrorista usztasa szervezet fogta össze. Legális fasiszta párt Horvátországban 1940-ben a Cvetković—Maček-kormány nyíltan fasiszta irányzatú, tengelybarát működése alatt alakult, a Horvát Nemzetiszocialista Párt.

Szlovéniában a fasiszta eszmék terjesztői szintén a klerofasiszta szervezetek voltak, amelyek elsősorban az ifjúságra vetették ki hálójukat. A szlovén burzsoáziának a szerb polgársággal szembenálló része alakította meg a „Boj” nevű félfasiszta szervezetet az első világháború veteránjaiból. A legszélsőségesebb szlovén fasiszták a második világháború előtt külföldi védnökség alatt önállósuló Szlovénia jelszavával léptek fel.

A fasizmus jugoszláviai tömegbefolyására, a fasiszta tömegszervezetek gyengeségére misem jellemzőbb, mint egyrészt a tengelybarát monarchofasiszta rendszer megbuktatása 1941. március 27-én, másrészt az a tény, hogy a tengelyhatalmak Jugoszlávia földarabolt területén mindössze egy „független” fasiszta államot tudtak létrehozni, az ún. Független Horvát Államot (NDH). Ennek a fasiszta államalakulatnak az egész fennállása azt bizonyítja, hogy az „a megszállók létesítménye volt”, s hogy csak „a tengelyhatalmak fegyvereinek védelme alatt, Jugoszlávia megszállása idején tudott fennmaradni”.³⁰

Anélkül, hogy a jugoszláviai történetíróknak a jugoszláviai fasizmusról megjelent műveiről és módszerükről értékelést akarnánk adni, szükségesnek látjuk, hogy az ismeretést három megjegyzéssel zárjuk: 1. A rendelkezésünkre álló folyóiratok és önálló kötetek arról tanúskodnak, hogy a jugoszláviai fasizmus mélyreható elemzése még nem történt meg. 2. Annak ellenére, hogy a jugoszláv történetírók által adott értékelések fő vonalukban a JKP V. kongresszusának politikai beszámolójában adott vonalat követik, ezek az értékelések igen sok eltérést mutatnak mind a problémák megközelítésében, mind azok megoldásában. 3. Fentiek következtében a jugoszláviai fasizmus mozgatóerőiről, osztálytartalmáról és társadalmi bázisáról a legújabbban megjelent művek alapján még nem nyerhetünk lezártan tekinthető értékelést.

²⁸ F. Čulinović: Jugoslavija izmedju dva rata. II. 39. 1.

²⁹ Uo. II. 131. 1.

³⁰ Uo. II. 246. 1.